

Μακντάουελ: Ο Νους και ο Κόσμος

Τζων Μακντάουελ [John McDowell]: *Ο Νους και ο Κόσμος* (εισαγωγή-μετάφραση Θάνος Σαμαρτζής, επίμετρο Αριστείδης Μπαλτάς). Αθήνα: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2013, 432 σ., 20 €.

Κρίνει ο Κώστας Παγωνδιώτης (Πανεπιστήμιο Πατρών)

cpagond@upatras.gr

Το βιβλίο του Τζων Μακντάουελ *Ο Νους και ο Κόσμος* (στο εξής: *NK*) εκδόθηκε το 1994. Έκτοτε έχει τύχει παγκόσμιας αναγνώρισης και έχει μεταφραστεί σε πολλές γλώσσες. Θεωρείται πλέον ένα από τα σημαντικότερα φιλοσοφικά έργα του δεύτερου μισού του 20ου αιώνα και έχει μελετηθεί συστηματικά μέσα στο πλαίσιο της αναλυτικής αλλά και της ηπειρωτικής φιλοσοφίας. Αυτό οφείλεται, μεταξύ άλλων, στο ότι ο Μακντάουελ έχει ανασυγκροτήσει και αφομοιώσει προσεγγίσεις και επιχειρήματα από το έργο μεγάλων φιλοσόφων, όπως ο Αριστοτέλης, ο Καντ, ο Χέγκελ, ο Βίτγκενσταϊν, ο Σέλλαρς και ο Γκάνταμερ, γεγονός που προσδίδει ιδιαίτερη ευρύτητα και συστηματικότητα στο εγχείρημά του.

Το ξεχωριστό ενδιαφέρον που προκάλεσε το βιβλίο του Μακντάουελ οδήγησε στην έκδοση πληθώρας μονογραφιών, συλλογικών τόμων και άρθρων αφιερωμένων σε αυτό, στα οποία διεξάγονται εξαιρετικά γόνιμες συζητήσεις που, μεταξύ άλλων, καλλιεργούν τον διάλογο ανάμεσα στην αναλυτική και την ηπειρωτική παράδοση. Το βιβλίο έχει μελετηθεί συστηματικά και από ένα τμήμα της ελληνικής φιλοσοφικής κοινότητας από την αρχή της έκδοσής του, με αποτέλεσμα ένας διαρκώς αυξανόμενος αριθμός ερευνητών να ασχολείται με το έργο του Μακντάουελ στη χώρα μας. Σε αυτό συμβάλλει και ο ίδιος με τις τακτικές επισκέψεις του στην Ελλάδα και με την ανοιχτότητα και τη μέριμνα που επιδεικνύει όλα αυτά τα χρόνια να συζητά το έργο του με την ελληνική φιλοσοφική κοινότητα σε αντίστοιχα συνέδρια.

Είναι, λοιπόν, ιδιαίτερα σημαντικό το γεγονός ότι έχουμε πλέον διαθέσιμο αυτό το βιβλίο σε μια πολύ καλή ελληνική μετάφραση από τις Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης. Μεταφραστής είναι ο Θάνος Σαμαρτζής, ο οποίος έχει επίσης γράψει την κατατοπιστική εισαγωγή, ενώ το επίμετρο είναι του Αριστείδη Μπαλτά.

Το κύριο μέρος του βιβλίου απαρτίζεται από τις έξι διαλέξεις που έδωσε ο Μακντάουελ στην Οξφόρδη το 1991 στο πλαίσιο της σειράς διαλέξεων προς τιμήν του Τζων Λοκ. Το

βιβλίο περιλαμβάνει επίσης ένα επίμετρο με τέσσερα μέρη, μια εισαγωγή και δύο προλόγους (ο ένας εκ των οποίων έχει γραφτεί ειδικά για την ελληνική έκδοση). Όπως υποδηλώνει και ο τίτλος του, το βιβλίο ασχολείται με τη σχέση του νου με τον κόσμο. Η φύση αυτής της σχέσης αποτέλεσε ένα από τα βασικά προβλήματα της νεότερης φιλοσοφίας, η οποία κυριαρχήθηκε από την ιδέα ότι υπάρχει ένα χάσμα που πρέπει να γεφυρωθεί ανάμεσα στο υποκείμενο και το αντικείμενο, ανάμεσα στη σκέψη και τον κόσμο, τον λόγο και τη φύση. Η αποδοχή, όμως, αυτών των δυισμών δημιουργεί ένα είδος φιλοσοφικής ανησυχίας σχετικά με την ίδια τη δυνατότητα επαφής μας με τον κόσμο.

Στόχος του Μακντάουελ δεν είναι να κατασκευάσει μια θεωρία που γεφυρώνει το χάσμα μεταξύ νου και κόσμου. Ο γενικότερος προσανατολισμός του Μακντάουελ είναι αντίθετος προς κάθε τέτοια απόπειρα παραγωγής μιας “οικοδομητικής” φιλοσοφίας. Συγκεκριμένα, επιχειρεί να εξαλείψει τη φιλοσοφική ανησυχία μέσω της διάλυσης του προβλήματος του υποτιθέμενου χάσματος μεταξύ νου και κόσμου: «πρέπει να εξορκίσουμε τα ερωτήματα παρά να προσπαθήσουμε να τα απαντήσουμε» (NK, σ. 75). Για τον σκοπό αυτό εντοπίζει και αποδομεί προκείμενες οι οποίες υποστηρίζουν το φιλοσοφικό πλαίσιο μέσα στο οποίο η απάντηση στο ερώτημα για τη σχέση νου και κόσμου καθίσταται επιτακτική και ταυτόχρονα αδύνατη. Μέσα από αυτήν την πορεία φτάνουμε να δούμε ότι δεν υφίσταται πραγματικά κάποιο χάσμα και θεραπευόμαστε τρόπον τινά από την αντίστοιχη φιλοσοφική ανησυχία.

Ένας βασικός τρόπος με τον οποίο ο νους έρχεται σε επαφή με τον κόσμο είναι μέσω της ικανότητάς μας να αποκτούμε γνώση για τον εμπειρικό κόσμο. Γι' αυτό ο Μακντάουελ ξεκινά από την εξέταση μιας ατέρμονης παλινδρόμησης που εμφανίζεται στη γνωσιολογία ανάμεσα σε δύο κυρίαρχες τοποθετήσεις για τη δικαιολόγηση της εμπειρικής γνώσης, τις οποίες θεωρεί εξίσου μη ικανοποιητικές: πρόκειται για τον συνεκτικισμό και για αυτό που ο Σέλλαρς ονόμασε “Μύθο του Δεδομένου”. Πολύ γενικά, ο συνεκτικισμός υποστηρίζει ότι για να είναι μια πεποίθηση δικαιολογημένη πρέπει να ανήκει σε ένα συνεκτικό σύνολο πεποιθήσεων, όπου αυτή η συνεκτικότητα μεταξύ των πεποιθήσεων περιλαμβάνει κυρίως σχέσεις λογικής συνέπειας και λογικής συνεπαγωγής, καθώς και επαγωγικές και εξηγητικές συνδέσεις. Από την άλλη μεριά, σύμφωνα με τον Μύθο του Δεδομένου, μια παράγωγη πεποίθηση είναι δικαιολογημένη αν θεμελιώνεται σε κάποιες βασικές πεποιθήσεις, οι οποίες με τη σειρά τους, κάθε μια ατομικά, θεμελιώνονται από μια έσχατη δικαιολογητική σχέση με μια ατομική, μη εννοιακή εμπειρία –ένα εμπειρικό δεδομένο.

Η απειλή του σκεπτικισμού, η οποία κινητοποιεί τις δύο αντίπαλες τοποθετήσεις, αφορά τη δυνατότητά μας να γνωρίσουμε την πραγματικότητα, δηλαδή να έχουμε δικαιολογημένες πεποιθήσεις για αυτήν. Ο σκεπτικιστής παίρνει ως δεδομένο ότι οι σκέψεις μας έχουν αποβλεπτικότητα, δηλαδή ότι κατευθύνονται προς κάτι εκτός αυτών, και επερωτά τη νομιμοποίησή μας να υποθέτουμε ότι οι σκέψεις μας είναι δικαιολογημένες. Ο Μακντάουελ, ωστόσο, θεωρεί ότι το βαθύτερο πρόβλημα το οποίο υποκρύπτεται στον σκεπτικισμό είναι ακριβώς το πρόβλημα της αποβλεπτικότητας της σκέψης μας. Πρόκειται για μια βαθύτερη ανησυχία την οποία διαισθανόμαστε με τρόπο συγκεχυμένο και αφορά την

ίδια τη δυνατότητα του νου μας να έρθει καν σε επαφή με την πραγματικότητα. Για τον λόγο αυτό, ο Μακντάουελ δεν εστιάζει πρωταρχικά στη γνωσιολογική διάσταση της διαμάχης μεταξύ συνεκτικισμού και Μύθου του Δεδομένου αλλά στην υπερβατολογική, δηλαδή στις συνθήκες δυνατότητας για να έχουμε σκέψεις με αντικειμενικό περιεχόμενο ή, γενικότερα, υποκειμενικές καταστάσεις με αποβλεπτικότητα. Στόχος του είναι να εντοπίσει όχι μόνο τα προβλήματα που παρουσιάζουν αυτές οι δύο τοποθετήσεις αλλά και τις σημαντικές ιδέες που εμπεριέχουν και οι οποίες πρέπει να διατηρηθούν. Ο Μακντάουελ δεν επιδιώκει να κατασκευάσει μια νέα φιλοσοφική θεωρία, αλλά να μας βοηθήσει να ξεφύγουμε από την ατέρμονη παλινδρόμηση, υπενθυμίζοντάς μας κάτι που πάντα γνωρίζαμε αλλά τείνουμε να το ξεχνάμε υπό την πίεση του φιλοσοφικού στοχασμού.

Μια βασική θέση του συνεκτικισμού είναι ο ισχυρισμός του Ντέιβιντσον ότι «τίποτα δεν μπορεί να μετρήσει ως λόγος για την υιοθέτηση μιας πεποίθησης παρά μόνο μια άλλη πεποίθηση».¹ Η σημαντική ιδέα στον ισχυρισμό του Ντέιβιντσον είναι ότι τίποτα *μη εννοιακό* δεν μπορεί να λειτουργήσει ως λόγος για την υποστήριξη των πεποιθήσεών μας. Αλλά, εφόσον ο Ντέιβιντσον εκλαμβάνει την εμπειρία ως μη εννοιακή, θεωρεί ότι οι πεποιθήσεις δεν μπορούν να βασίζονται έλλογα στην εμπειρία. Έτσι, η εικόνα που προτείνει είναι ότι η εμπειρία «μπορεί να προσκρούει στον χώρο των λόγων μόνο από τα έξω» (ΝΚ, σ. 307). Δηλαδή θεωρεί ότι η σκέψη μπορεί να συνδέεται με την εμπειρία μόνο αιτιακά και όχι έλλογα. Ωστόσο, αυτό οδηγεί στο βασικό πρόβλημα του συνεκτικισμού που είναι ότι το εμπειρικό σκέπτεσθαι εμφανίζεται να μην υπόκειται σε κάποιον έλλογο περιορισμό από τον κόσμο.

Ο Μακντάουελ θεωρεί ότι η εγκατάλειψη της ιδέας ότι η σκέψη υπόκειται στον έλλογο έλεγχο της εμπειρικής πραγματικότητας οδηγεί στην αποσύνδεση της σκέψης από την πραγματικότητα. Έτσι η σκέψη καθίσταται μια «περιστροφή δίχως τριβές στο κενό» (ΝΚ, σ. 93). Ωστόσο, αυτή η εικόνα του εγκλωβισμού δεν μπορεί να εξηγήσει το πώς οι σκέψεις δεν είναι κενές εμπειρικού περιεχομένου.

Το συγκεκριμένο πρόβλημα του συνεκτικισμού οδηγεί σε μια αναδίπλωση προς την κατεύθυνση του Μύθου του Δεδομένου. Προκειμένου οι σκέψεις μας να μην είναι κενές εμπειρικού περιεχομένου, θα πρέπει να είναι υπόλογες στην εμπειρία. Ο Μακντάουελ θεωρεί ότι αυτή είναι μια σημαντική ιδέα που βρίσκουμε στον Μύθο του Δεδομένου και η οποία θα πρέπει να διατηρηθεί. Η εμπειρία –ως δεδομένο της δεκτικότητάς μας– έχει μια παθητικότητα η οποία εξασφαλίζει ότι η σκέψη υπόκειται στον έλλογο έλεγχο της εμπειρικής πραγματικότητας.

Ωστόσο, η σημαντική ιδέα ότι *προκειμένου η σκέψη να μην είναι κενή θα πρέπει να είναι υπόλογη στην εμπειρία* δεν μπορεί στην πραγματικότητα να διασωθεί μέσα στο πλαίσιο

¹ D. Davidson, «A Coherence Theory of Truth and Knowledge», στο: E. LePore (επιμ.), *Truth and Interpretation: Perspectives on the Philosophy of Donald Davidson* (Oxford: Blackwell 1986), σ. 307-19, 310.

του Μύθου του Δεδομένου, γιατί μέσα σε αυτό το πλαίσιο η εμπειρία εκλαμβάνεται ως μη εννοιακή. Αλλά, όπως ήδη επισημάναμε, η σημαντική ιδέα που κρατήσαμε από τον συνεκτικισμό είναι ότι τίποτε μη εννοιακό δεν μπορεί να λειτουργήσει ως λόγος για τις πεποιθήσεις μας. Έτσι, ο Μύθος του Δεδομένου επιχειρεί παράτυπα να επεκτείνει τον χώρο των λόγων πέρα από τον χώρο των εννοιών, και αυτό το πρόβλημα με τη σειρά του προκαλεί εκ νέου μια αναδίπλωση πίσω στον συνεκτικισμό κ.ο.κ.

Τώρα, αν κρατήσουμε τις δύο σημαντικές ιδέες που εντοπίσαμε στον συνεκτικισμό και στον Μύθο του Δεδομένου, αναδεικνύεται μια διαφορετική δυνατότητα που δεν ήταν αρχικά εμφανής και η οποία αποφεύγει τα προβλήματα των δύο παραπάνω τοποθετήσεων. Οι δύο σημαντικές ιδέες είναι, όπως είδαμε, ότι

- i. προκειμένου η σκέψη να μην είναι κενή θα πρέπει να είναι υπόλογη στην εμπειρία, και
- ii. τίποτα μη εννοιακό δεν μπορεί να λειτουργήσει ως λόγος για την υποστήριξη των πεποιθήσεών μας.

Η νέα δυνατότητα που ικανοποιεί και τις δύο αυτές σημαντικές ιδέες είναι να εκλάβουμε το περιεχόμενο της εμπειρίας ως εννοιακό. Ο Μακντάουελ ανιχνεύει αυτόν τον τρόπο κατανόησης της εμπειρίας στην καντιανή εικόνα για την εμπειρική γνώση «ως το προϊόν σύμπραξης ανάμεσα στη δεκτικότητα και την αυτενέργεια, ανάμεσα στην αισθητικότητα και τη νόηση» (NK, σ. 81). Σε αυτήν την εικόνα, οι εννοιακές ικανότητες δεν ασκούνται πάνω σε κάποια δήθεν προγενέστερη μη εννοιακή κατάθεση της δεκτικότητάς μας, αλλά είναι πάντα ήδη δραστηριοποιημένες στην εμπειρία. Με άλλα λόγια, όπως και στη σκέψη, οι εννοιακές ικανότητες συνυφαίνονται με τρόπο αζεδιάλυτο μέσα στην εμπειρία.

Ένα κρίσιμο ζήτημα σε αυτό το σημείο είναι να αποφευχθεί η αναγωγή της εμπειρίας σε κάποιο είδος σκέψης. Γι' αυτό ο Μακντάουελ διακρίνει τον τρόπο ενεργοποίησης των εννοιακών ικανοτήτων στην εμπειρία από τον τρόπο ενεργοποίησής τους στη σκέψη. Το εάν αυτή η διάκριση διασώζει την ιδιαιτερότητα του επιστημικού ρόλου και της φαινομενολογίας της εμπειρίας αποτελεί ένα ανοικτό ζήτημα που εξακολουθεί μέχρι σήμερα να απασχολεί έντονα την έρευνα του Μακντάουελ.

Στο *Ο Νους και ο Κόσμος* ο Μακντάουελ ξεκινά από την ιδέα ότι η παθητικότητα της εμπειρίας καθιστά αδύνατο το να μιλάμε για *άσκηση* εννοιακών ικανοτήτων σε αυτήν. Εννοιακές ικανότητες *ασκούνται* σε ενεργήματα κρίσης καθότι μπορούμε να θεωρηθούμε υπεύθυνοι για ό,τι κρίνουμε. Αντίθετα, δεν εξαρτάται από εμάς η εκάστοτε εμπειρία μας:

Στον βαθμό που το περιεχόμενο μάς είναι διαθέσιμο, οι εννοιακές μας ικανότητες έχουν ήδη μπει στο παιχνίδι, προτού μας δοθεί το οποιοδήποτε περιθώριο επιλογής. Το περιεχόμενο δεν είναι κάτι που το συντάσσουμε εμείς οι ίδιοι, όπως όταν αποφασίζουμε τι να πούμε σχετικά με ένα ζήτημα. (NK, σ. 92)²

² Βλ., επίσης, J. McDowell, «Experiencing the World», στο: M. Willaschek (επιμ.), *John McDowell: Reason and Nature* (Münster: Lit Verlag 2000), σ. 3-18, 11: «[οι εννοιακές ικανότητες στην εμπειρία] δεν ασκούνται, αλλά παρόλα αυτά ενεργοποιούνται,

Η παθητικότητα της εμπειρίας εξηγεί τον ιδιαίτερο επιστημικό της ρόλο που είναι να περιορίζει την ελευθερία της αυτενέργειας και έτσι να θέτει ένα όριο στην ανάγκη για περαιτέρω δικαιολόγηση. Ο Μακντάουελ επισημαίνει ότι προκειμένου η εμπειρία να περιορίζει έλλογα τη σκέψη δεν αρκεί απλώς να ενεργοποιούνται παθητικά κάποιες εννοιακές ικανότητες στην εμπειρία, αλλά θα πρέπει οι *ίδιες* ικανότητες να μπορούν να ενεργοποιηθούν και στη σκέψη. Εάν κάτι τέτοιο δεν ήταν δυνατό, τότε το εννοιακό περιεχόμενο της εμπειρίας θα παρέμενε εκτός της εμβέλειας της αυτενέργειας και δεν θα μπορούσε να λειτουργήσει ως ένας έλλογος περιορισμός της σκέψης.

Σύμφωνα με τον Μακντάουελ, η διαφορά ανάμεσα σε μια εμπειρία και σε μια αντιληπτική κρίση, που θεμελιώνεται σε αυτή, δεν έγκειται στο είδος του περιεχομένου τους αλλά στο είδος της επίγνωσης που τις χαρακτηρίζει: «Μια εμπειρική κρίση δεν εισάγει ένα νέο είδος περιεχομένου: απλώς *υιοθετεί* το εννοιακό περιεχόμενο –ή ένα μέρος αυτού– που η εμπειρία στην οποία η κρίση αυτή ερείδεται το φέρει ήδη μέσα της» (NK, σ. 155· η έμφαση προστέθηκε). Για τον Μακντάουελ του *Ο Νους και ο Κόσμος*, το περιεχόμενο της σκέψης και το περιεχόμενο της εμπειρίας είναι του *ίδιου* είδους, δηλαδή προτασιακό περιεχόμενο, και η διαφορά μεταξύ εμπειρίας και κρίσης εντοπίζεται κυρίως³ στην απουσία οποιασδήποτε στάσης υιοθέτησης αυτού του περιεχομένου στην περίπτωση της εμπειρίας. Όπως διευκρινίζει σε μεταγενέστερο κείμενό του, «χρειαζόμαστε μια ιδέα της αντίληψης ως κάτι που δεν περιλαμβάνει καθόλου κάποια στάση αποδοχής ή υιοθέτησης, παρά μόνο, όπως το θέτω, μια πρόσκληση για την υιοθέτηση μιας τέτοιας στάσης, η οποία, στην καλύτερη περίπτωση, συνίσταται στη φανέρωση ενός γεγονότος σε κάποιον».⁴

Ο Μακντάουελ, λοιπόν, εντοπίζει τη διαφορά μιας εμπειρίας από την αντίστοιχη αντιληπτική κρίση στο είδος της επίγνωσης που τις χαρακτηρίζει: η εμπειρία, σε αντίθεση με την αντιληπτική κρίση, χαρακτηρίζεται από μια επίγνωση χωρίς αποδοχή ούτε καν του πώς *φαίνονται* τα πράγματα. Μάλιστα, σε μεταγενέστερο κείμενό του, επισημαίνει ότι πρόκειται για μια μορφή επίγνωσης που είναι ενεργεία, παρότι δεν περιλαμβάνει κανενός είδους αποδοχή.⁵ Ωστόσο, σε αυτό το σημείο θα μπορούσε κανείς να εγείρει αντιρρήσεις ως προς το εάν αυτή η θέση είναι συμβατή με τη φαινομενολογία της αντιληπτικής εμπειρίας.

Η έννοια της επίγνωσης χωρίς υιοθέτηση είναι ένας από τους τρόπους με τους οποίους ο Μακντάουελ επιχειρεί να συλλάβει την παθητικότητα της εμπειρίας και την έλλειψη

έξω από τον έλεγχο του κατόχου τους, από τις προσπτώσεις του κόσμου στην αισθητικότητα του».

³ Η κρίση μπορεί, επίσης, να περιλαμβάνει και μια *επιλογή* ενός μέρους του προτασιακού περιεχομένου που είναι διαθέσιμο στην εμπειρία.

⁴ J. McDowell, «Responses», στο: N. Smith (επιμ.), *Reading McDowell: On Mind and World* (London: Routledge 2002), σ. 269-305, 279.

⁵ Βλ. J. McDowell, «Response to Costas Pagondiotis», *Teorema* 26 (2006), σ. 115-9, 117: «Αρνούμαι ότι η αντιληπτική επίγνωση ενός γεγονότος μπορεί να ταυτιστεί με την ενεργό αποδοχή μιας πρότασης».

ελέγχου πάνω στο αντιληπτικό περιεχόμενο εκ μέρους του υποκειμένου. Η υιοθέτηση ενός εμπειρικού περιεχομένου φέρνει το συγκεκριμένο περιεχόμενο εντός της εμβέλειας της σκέψης, καθότι εξαρτάται από εμάς η αποδοχή του. Ωστόσο, όπως ο ίδιος αναγνωρίζει, ούτε οι πεποιθήσεις μας είναι υπό τον έλεγχό μας, αν αυτό σημαίνει ότι φτάνουμε σε αυτές μέσω μιας συνειδητής απόφασης. Οι πεποιθήσεις δεν είναι ένα είδος εμπρόθετης πράξης. Για τον Μακντάουελ (NK, σ. 176) ο έλλογος έλεγχος πάνω στις πεποιθήσεις μας δεν έχει εν γένει τη μορφή μιας απόφασης για το τι να πιστέψουμε. Ωστόσο, εξακολουθούμε να έχουμε έλλογο έλεγχο πάνω σε κάθε πεποίθησή μας, υπό την έννοια ότι είμαστε *υπεύθυνοι* για αυτήν: «ακόμα και όταν απλώς βρίσκομαι να έχω μια πεποίθηση, το ερώτημα για το αν νομιμοποιούμαι να την έχω μπορεί πάντα να τεθεί».⁶

Το ζήτημα για το πώς ακριβώς πρέπει να γίνει η διάκριση μεταξύ εμπειρίας και αντιληπτικής κρίσης είναι πολύ σύνθετο και εξακολουθεί να αποτελεί μέρος της τρέχουσας έρευνας του Μακντάουελ. Μάλιστα, η άποψή του για αυτό το θέμα έχει πρόσφατα αλλάξει.⁷ Τώρα πλέον υποστηρίζει ότι το αντιληπτικό περιεχόμενο είναι μη προτασιακό αλλά παρόλα αυτά εννοιακό (ο ίδιος αποκαλεί το συγκεκριμένο περιεχόμενο «εποπτικό»). Ο Μακντάουελ θεωρεί αυτή τη θέση πιο πιστή στον τρόπο με τον οποίο ο Καντ κατανοεί το περιεχόμενο των εποπτειών. Η ρήση του Καντ ότι η «ίδια λειτουργία που προσδίνει ενότητα στις διάφορες παραστάσεις *σε μια κρίση*, προσδίνει επίσης ενότητα και στην απλή σύνθεση διάφορων παραστάσεων *σε μια εποπτεία*»⁸ δεν συνεπάγεται ότι ο τρόπος που αυτή η λειτουργία ενεργοποιείται στην κρίση είναι ο ίδιος με τον τρόπο που ενεργοποιείται στην εποπτεία. Η ενότητα των εποπτειών είναι διαφορετική από την ενότητα των κρίσεων. Οι εποπτείες διαθέτουν κατηγοριακή ενότητα η οποία δεν περιλαμβάνει την προτασιακή άρθρωση των κρίσεων. Οι εποπτείες παρουσιάζουν *αντικείμενα*, δεν μας φανερώνουν ότι τα πράγματα είναι κατά τον τάδε τρόπο (όπως συμβαίνει στην περίπτωση των αντιληπτικών κρίσεων). Αυτή η εξέλιξη στη σκέψη του Μακντάουελ εγείρει εκ νέου ερωτήματα σχετικά με τον επιστημικό ρόλο και τη φαινομενολογία της αντιληπτικής εμπειρίας. Ορισμένα από τα πιο πιεστικά ερωτήματα εν προκειμένω είναι με ποιον τρόπο η εννοιακή μη προτασιακή εμπειρία μπορεί να περιορίσει έλλογα τη σκέψη και ποια ακριβώς είναι η δομή του εποπτικού περιεχομένου καθώς και το είδος επίγνωσης που το χαρακτηρίζει.

Αλλά ας επιστρέψουμε στο *Ο Νους και ο Κόσμος*. Πέρα από το πρόβλημα του πώς ακριβώς πρέπει να διακριθεί η εμπειρία από τη σκέψη, ένα κρίσιμο ζήτημα που παραμένει είναι για ποιο λόγο η ιδέα ότι το περιεχόμενο της εμπειρίας είναι εννοιακό δεν προτάθηκε καν ως μια δυνατή εναλλακτική λύση από τους υποστηρικτές του συνεκτικισμού και του Μύθου του Δεδομένου. Η εξήγηση της ύπαρξης ενός τέτοιου τυφλού σημείου αποτελεί

⁶ J. McDowell, *Mind and World* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press 1996), σ. 60.

⁷ J. McDowell, «Avoiding the Myth of the Given», στο: J. Lindgaard (επιμ.), *McDowell: Experience, Norm, and Nature* (Oxford: Wiley Blackwell 2008), σ. 1-14.

⁸ Ι. Καντ, *Κριτική του Καθαρού Λόγου*, τόμ. 2 (μτφρ. Α. Γιανναράς· Αθήνα: Παπαζήσης 1979), σ. 47-48.

τον πυρήνα του παρουσιαζόμενου βιβλίου (ΝΚ, τέταρτη διάλεξη). Η διάγνωση του Μακντάουελ είναι ότι το τυφλό σημείο προκύπτει από μια βαθιά ριζωμένη επιρροή πάνω στη σκέψη μας, η οποία σχετίζεται με την αποδοχή μιας φυσιοκρατικής κοσμοαντίληψης που αφήνει τη φύση, όπως θα έλεγε ο Weber, «απομαγεμένη». Αυτή είναι μια φυσιοκρατία που εξισώνει τη φύση με την επικράτεια του (φυσικού) νόμου, δηλαδή με την επικράτεια της φυσικο-επιστημονικής καταληπτότητας.

Ο Μακντάουελ δείχνει ότι οι κυρίαρχες θεωρίες για τη σχέση νου και κόσμου προϋποθέτουν αυτήν την περιοριστική κατανόηση της φύσης. Αλλά έτσι καθίσταται αδύνατη η ένταξη της καταληπτότητας του χώρου των λόγων ως ιδιότυπου στην καταληπτότητα της φύσης. Αν κανείς προϋποθέσει αυτόν τον περιορισμένο ορίζοντα κατανόησης και δεδομένου ότι η αισθητικότητα μας πρέπει να θεωρηθεί ως τμήμα της φύσης –εφόσον αισθητικότητα διαθέτουν και τα μη έλλογα ζώα, τα οποία στερούνται εννοιακών ικανοτήτων– δεν φαίνεται να υπάρχει χώρος για μια αντίληψη περί αισθητικότητας ως αξεδιάλυτα συνυφασμένης με την αυτενέργεια.

Γι' αυτό ο Μακντάουελ αναλαμβάνει να αναδείξει μια ιδέα που έχει λησμονηθεί από τη νεότερη φυσιοκρατία, η οποία είναι ότι η φύση δεν εξαντλείται στην επικράτεια του νόμου, αλλά περιλαμβάνει και αυτό που ο ίδιος ονομάζει «δεύτερη φύση». Για τον σκοπό αυτό ξεκινά από την αριστοτελική θεώρηση του πώς διαμορφώνεται ο ηθικός χαρακτήρας και γενικεύει αυτήν την ιδέα προκειμένου να φτάσει «στην ιδέα ενός ανοίγματος των ματιών σε λόγους με την ευρεία έννοια μέσω της απόκτησης μιας δεύτερης φύσης».⁹ Όπως επισημαίνει ο Μακντάουελ (ΝΚ, σ. 222): «Η δεύτερη φύση μας [...] είναι αυτή που είναι όχι μόνο χάρη στις δυνατότητες με τις οποίες γεννηθήκαμε, αλλά και χάρη στην ανατροφή μας, την *Bildung* μας». Με βάση την έννοια της δεύτερης φύσης, η ανθρώπινη αισθητικότητα –νοημένη ως αξεδιάλυτα συνυφασμένη με την αυτενέργεια– μπορεί να ενταχθεί στη φύση ως μια ιδιότυπη ικανότητα που δεν ενσωματώνεται στο πλαίσιο της επικράτειας του νόμου.

Ο τρόπος που ο Μακντάουελ επιχειρεί να εντάξει τον νου μέσα στον κόσμο δίνει τη δυνατότητα να διατυπωθούν νέα, πιο συγκεκριμένα ερωτήματα, τα οποία συμβάλλουν στο προχώρημα της σχετικής συζήτησης. Ένα σχετικό ερώτημα εν προκειμένω είναι αν η πρώτη φύση των ανθρώπινων όντων θέτει κάποια εγγενή όρια στην ανάπτυξη της δεύτερης φύσης τους. Ο Μακντάουελ δεν αρνείται ότι η πρώτη φύση περιορίζει τη διαμόρφωση της δεύτερης φύσης.¹⁰ Επιπλέον, στην πέμπτη διάλεξη του βιβλίου του, συμφωνεί με την κριτική του Καντ κατά της ύπαρξης ενός καρτεσιανού εγώ, αλλά διαφωνεί με την καντιανή αντίληψη ότι η ταυτότητα του εγώ μέσα στον χρόνο είναι απλώς μορφική. Αυτή η αντίληψη αποσυνδέει την αυτοσυνειδησία από τη συνείδηση της σωματικής παρουσίας του εγώ. Το πρόβλημα με τη συγκεκριμένη αποσύνδεση, σύμφωνα με τον

⁹ J. McDowell, *Mind and World*, σ. 84.

¹⁰ J. McDowell, «Two Sorts of Naturalism», στο: J. McDowell, *Mind, Value and Reality* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press 1998), σ. 167-97, 190.

Μακντάουελ, είναι ότι αν ξεκινήσουμε από αυτό το ασώματο σημείο θέασης δεν θα μπορέσουμε να οικειοποιηθούμε ένα σώμα ως το δικό μας ζωντανό σώμα. Με άλλα λόγια, δεν θα μπορέσουμε να συλλάβουμε τον εαυτό μας ως μια σωματική παρουσία μέσα στον κόσμο. Στη θέση της καντιανής αντίληψης, ο Μακντάουελ αντιπροτείνει ότι η ταυτότητα του εγώ μέσα στον χρόνο αφορά τον καθημερινό, συνηθισμένο εαυτό μας, δηλαδή ένα ουσιωδώς ενσώματο εγώ –ένα έμβιο έλλογο ον προικισμένο με την ικανότητα της κατ' αίσθηση αντίληψης. Όπως επισημαίνει στο βιβλίο του, «[η] ιδέα μιας σειράς “παραστάσεων” χαρακτηριζόμενων από υποκειμενική συνέχεια δεν μπορεί να σταθεί αυτοδύναμα, ανεξάρτητα από την ιδέα ενός ζωντανού πράγματος στου οποίου τη ζωή συντελούνται αυτά τα συμβάντα» (ΝΚ, σ. 249-50).

Το ερώτημα, ωστόσο, που παραμένει είναι αν η πρώτη φύση αυτού του έμβιου έλλογου όντος θέτει κάποιους εγγενείς περιορισμούς στην ικανότητά του να νοεί τον κόσμο. Αν δεχθούμε την ύπαρξη τέτοιων περιορισμών,¹¹ τότε θα έπρεπε μάλλον να δεχθούμε επίσης ότι υπάρχουν γεγονότα στον κόσμο τα οποία δεν είναι νοήσιμα από τους ανθρώπους. Αυτή η θέση, ωστόσο, φαίνεται να έρχεται σε αντίθεση με τη θέση της απεραντοσύνης του εννοιακού, την οποία ο Μακντάουελ υποστηρίζει στη δεύτερη διάλεξη του βιβλίου του: «το εννοιακό δεν έχει πέρατα· δεν υπάρχει τίποτα έξω από αυτό» (ΝΚ, σ. 150).

Η θέση της απεραντοσύνης του εννοιακού, εκ πρώτης όψεως, εκφράζει ένα είδος ιδεαλισμού. Ωστόσο, ο Μακντάουελ θεωρεί ότι εκφράζει ταυτόχρονα και τον ρεαλισμό του κοινού νου: «Όταν κάποιος σκέφτεται αληθώς, αυτό το οποίο σκέφτεται *είναι* το γεγονός» (ΝΚ, σ. 121). Δεν υφίσταται κάποιο χάσμα ανάμεσα στην αληθή σκέψη και το ίδιο το γεγονός. Η σκέψη μας φτάνει άμεσα μέχρι τα ίδια τα πράγματα. Και «δεδομένου ότι ο κόσμος είναι η ολότητα των γεγονότων [...] δεν υπάρχει κανένα χάσμα ανάμεσα στη σκέψη, ως τέτοια, και στον κόσμο» (ό.π.). Έτσι, ο Μακντάουελ θεωρεί ότι ο ρεαλισμός του κοινού νου είναι συμβατός με έναν συνεπή ιδεαλισμό, τον οποίο ανιχνεύει στους επιγόνους του Καντ και ειδικά στον Χέγκελ.

Αν, ωστόσο, δεχθούμε ότι η πρώτη μας φύση θέτει εγγενείς περιορισμούς στο τι μπορούμε να νοήσουμε, τότε οδηγούμαστε στην ιδέα ότι υπάρχουν πράγματα που δεν μπορούμε να νοήσουμε και έτσι επανεμφανίζεται η ανάγκη να δεχθούμε το πράγμα καθεαυτό. Αλλά σε αυτή την περίπτωση, η βασική διάγνωση που κάνει ο Μακντάουελ όσον αφορά το τι είναι μη ικανοποιητικό στην καντιανή εικόνα (βλ., κυρίως, τη δεύτερη διάλεξη) καταλήγει να ισχύει και για την εικόνα που προτείνει ο ίδιος στο βιβλίο του. Συγκεκριμένα, η διάγνωση του Μακντάουελ είναι ότι αν δεχθούμε το πράγμα καθεαυτό, τότε ο κόσμος που είναι νοήσιμος από εμάς υποβιβάζεται στον κόσμο των φαινομένων, δηλαδή σε κάτι που υπολείπεται του πραγματικού. Έτσι, όμως, αναγκαζόμαστε να εγκα-

¹¹ Για παράδειγμα, λόγω ιδιαιτεροτήτων της αισθητικότητάς του (ΝΚ, σ. 283, υποσ. 11) ή λόγω μη αφομοιωμένων καταλοίπων της πρώτης φύσης που ασκούν επιδράσεις πάνω στη δεύτερη φύση, όπως αυτά που μελετά η ψυχανάλυση (σ. 380, υποσ. 2).

ταλείψουμε τον ρεαλισμό του κοινού νου και να ξαναγυρίσουμε στον προβληματικό υπερβατολογικό ιδεαλισμό του Καντ. Για αυτόν τον λόγο είναι πολύ σημαντικό για τον Μακντάουελ, προκειμένου να διατηρήσει τη συνεκτικότητα της εικόνας που προτείνει, να καταφέρει να εξουδετερώσει τις προκείμενες που μας οδηγούν στην ιδέα ότι η πρώτη μας φύση θέτει εγγενείς περιορισμούς στο τι μπορούμε να νοήσουμε.¹²

Ένα άλλο ερώτημα που ανακύπτει από τον τρόπο που ο Μακντάουελ επιχειρεί να εντάξει τον νου μέσα στον κόσμο είναι αν η δεύτερη φύση αφορά αποκλειστικά τον λογικό χώρο των λόγων ή υπάρχει και μια δεύτερη φύση που αναπτύσσεται στα μη έλλογα ζώα. Ο Μακντάουελ δέχεται ότι δεύτερη φύση μπορούν να αναπτύξουν και τα μη έλλογα ζώα, αλλά αυτό οδηγεί στο ερώτημα αν η δεύτερη φύση των μη έλλογων ζώων μπορεί να εξηγηθεί με όρους της επικράτειας του νόμου. Αν κάτι τέτοιο δεν είναι εφικτό, τότε θα πρέπει να δεχθούμε ότι η επικράτεια του νόμου δεν εξαντλεί την επικράτεια της φυσικο-επιστημονικής καταληπτότητας.

Μια όψη της γονιμότητας του βιβλίου του Μακντάουελ είναι ότι θέτει μια πληθώρα άλλων ζητημάτων σαν και αυτά που αναδείξαμε, εντάσσοντάς τα όλα σε ένα εξαιρετικά συνεκτικό πλαίσιο. Έτσι, η διασάφηση ενός ζητήματος φωτίζει και τα υπόλοιπα. Επιπλέον, τα ζητήματα που αναδεικνύει και οι αναλύσεις που κάνει δεν καλύπτουν μόνο κάποιες πολύ γενικές και αφηρημένες σχέσεις μεταξύ νου και κόσμου. Προσφέρει, επίσης, λεπτομερείς αναλύσεις οι οποίες αφορούν πιο εντοπισμένα ζητήματα όπως, για παράδειγμα, η διαφοροποίηση της εμπειρίας του πόνου από την εμπειρία δευτερευουσών ποιοτήτων.

Αυτοί είναι ορισμένοι από τους λόγους που το συγκεκριμένο βιβλίο προσφέρει μια βαθιά διανοητική ικανοποίηση στους αναγνώστες του. Κάθε αναγνώστης που ενδιαφέρεται για τη φιλοσοφία θα επωφεληθεί πολύ από τη μελέτη αυτού του βιβλίου.

Θα τελειώσω αυτήν τη βιβλιοκρισία λέγοντας δυο λόγια για τη μετάφραση. Το βιβλίο του Μακντάουελ είναι ένα ιδιαίτερα πυκνό και δύσβατο κείμενο, όχι μόνο γιατί καταπιάνεται με πολλά και δύσκολα φιλοσοφικά προβλήματα, αλλά και γιατί οι εκφραστικοί τρόποι του συγγραφέα είναι περίπλοκοι, εν μέρει, λόγω και του τρόπου που επιχειρεί να προσεγγίσει και να αντιμετωπίσει αυτά τα προβλήματα. Το γεγονός αυτό δυσχεραίνει σημαντικά την αξιόπιστη μεταφορά του κειμένου στα ελληνικά. Παρά τις δυσκολίες, ο Θάνος Σαμαρτζής κατάφερε να μας προσφέρει μια πολύ καλά επεξεργασμένη και ρέουσα μετάφραση, η οποία μπορεί να αποτελέσει μια στέρεη βάση για όσους δεν έχουν πρόσβαση στο αγγλικό κείμενο. Για να το επιτύχει αυτό, σε αρκετά σημεία επέλεξε μια πιο ελεύθερη

¹² Το πρόβλημα αυτό εξακολουθεί να απασχολεί τη σκέψη του Μακντάουελ (βλ., ενδεικτικά, J. McDowell, «Responses», στο: M. Willaschek (επιμ.), *John McDowell: Reason and Nature* (Münster: Lit Verlag 2000), σ. 91-114, και συγκεκριμένα 95-7, 102-5, και J. McDowell, «Hegel's Idealism as a Radicalization of Kant», στο: J. McDowell, *Having the World in View: Kant, Hegel, and Sellars* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press 2009), σ. 69-89.

απόδοση, μη διστάζοντας σε ορισμένες περιπτώσεις να προσθέσει σύντομες επεξηγηματικές φράσεις για τη διευκόλυνση της κατανόησης. Επίσης, ο μεταφραστής βρήκε πολύ καλές λύσεις για την απόδοση δύσκολων τεχνικών όρων, τις οποίες ο αναγνώστης μπορεί εύκολα να αξιολογήσει ανατρέχοντας στο αγγλοελληνικό και ελληνοαγγλικό γλωσσάρι που περιλαμβάνεται στο τέλος της έκδοσης. Ο τόμος θα ήταν πληρέστερος αν, εκτός από το ευρετήριο ονομάτων, περιελάμβανε και ευρετήριο όρων.

Όπως είναι εύλογο, σε μια μετάφραση υπάρχουν πάντα διαφορετικές λύσεις που θα μπορούσε κανείς να εξετάσει. Θα ήθελα, λοιπόν, να προτείνω κάποιες άλλες λύσεις και να επισημάνω ενδεχόμενα προβλήματα. Στο κείμενο υπάρχουν κάποια λίγα σημεία στα οποία, κατά τη γνώμη μου, η μετάφραση αστοχεί. Για λόγους οικονομίας αυτής της κριτικής παρουσίασης θα αναφερθώ ενδεικτικά σε ένα, το οποίο παραθέτω παρακάτω:

Starting from there, we might manage to externalize at best a propensity to induce the relevant feature of 'inner experience' in us. But it is quite doubtful whether the idea of possessing such a propensity adds up to the idea of being appropriately coloured: that requires precisely that our experience and thought locate something phenomenal in the external world, whereas the 'propensity' conception keeps what is phenomenal in the mind.¹³

Ξεκινώντας από αυτό το σημείο, ίσως το πολύ-πολύ να καταφέρναμε να εξωτερικεύσουμε μια εσωτερική ορμή προς παραγωγή του σχετικού στοιχείου της "εσωτερικής εμπειρίας" μέσα μας. Είναι όμως απολύτως αμφίβολο κατά πόσο η ιδέα του να διαθέτεις εσύ μια τέτοια ορμή ισοδυναμεί με την ιδέα του να διαθέτει ένα πράγμα το αντίστοιχο χρώμα: τούτο απαιτεί ακριβώς να εντοπίσει η εμπειρία και η σκέψη μας ένα φαινόμενο στοιχείο στον εξωτερικό κόσμο. Αντίθετα, η αντίληψη που μιλά για την ύπαρξη μιας εσωτερικής "ορμής" κρατάει το φαινόμενο στοιχείο μέσα στον νου. (NK, σ. 127)

Προτεινόμενη απόδοση:

«Ξεκινώντας από αυτό το σημείο, ίσως στην καλύτερη περίπτωση να καταφέρναμε να εξωτερικεύσουμε την τάση ενός πράγματος να παράγει μέσα μας το συναφές χαρακτηριστικό της "εσωτερικής εμπειρίας". Αλλά είναι εντελώς αμφίβολο κατά πόσο η ιδέα ότι ένα πράγμα διαθέτει μια τέτοια τάση ισοδυναμεί με την ιδέα ότι διαθέτει το αντίστοιχο χρώμα: το τελευταίο απαιτεί ακριβώς η εμπειρία και η σκέψη μας να εντοπίζουν το φαινόμενο στοιχείο στον εξωτερικό κόσμο, ενώ, αντίθετα, η αντίληψη περί "τάσεων" κρατάει ό,τι είναι φαινόμενο στοιχείο μέσα στον νου.»

Ας δούμε τώρα κάποια ζητήματα που αφορούν την απόδοση ορισμένων όρων. Στο κείμενο αποδίδεται τόσο το «action» όσο και το «act» ως «πράξη». Η εξάλειψη, ωστόσο, αυτής της διάκρισης δημιουργεί κάποια προβλήματα, τα οποία θα μπορούσαν ενδεχομένως να αποφευχθούν αν το «act» αποδιδόταν ως «ενέργημα». Μάλιστα, ο ίδιος ο μεταφραστής σε ένα σημείο του κειμένου χρησιμοποιεί τον όρο «ενέργημα» ως επεξήγηση

¹³ J. McDowell, *Mind and World*, σ. 31.

του όρου «πράξη». Συγκεκριμένα, αποδίδει την πρόταση «'Thought' can mean the *act of thinking*»¹⁴ ως εξής: «Ο όρος "σκέψη" μπορεί να σημαίνει, πρώτον, την *πράξη* του σκέπτεσθαι, το νοητικό *ενέργημα*» (NK, σ. 122).

Ο όρος «act» υποδηλώνει την ενεργοποίηση¹⁵ μιας δύναμης, μιας ικανότητας, όπως είναι για παράδειγμα η ικανότητα της αντίληψης, της νόησης ή της πράξης. Έτσι, θα ήταν παραπλανητικό να χαρακτηρίσουμε μια ενεργοποίηση της νόησης, δηλαδή μια κρίση, *πράξη*, καθότι μια κρίση δεν καθορίζεται από τη βούλησή μας και γι' αυτό, όπως είδαμε παραπάνω, είμαστε υπεύθυνοι για τις κρίσεις μας με διαφορετικό τρόπο απ' ό,τι είμαστε για τις πράξεις μας.

Ο Μακντάουελ διακρίνει την ενεργοποίηση ενεργητικών δυνάμεων (όπως η ικανότητα να πράττουμε ή να νοούμε) από την ενεργοποίηση παθητικών δυνάμεων (όπως η αισθητικότητα) χρησιμοποιώντας τον όρο «exercise» για την πρώτη περίπτωση και τον όρο «operation» κυρίως για τη δεύτερη περίπτωση. Στην ελληνική μετάφραση οι εκφράσεις «exercises of conceptual capacities» και «operations of sentient nature» αποδίδονται ως «πράξεις ενάσκησης των εννοιακών ικανοτήτων» (NK, σ. 87) και «πράξεις δραστηριοποίησης της αισθητηριακής φύσης» (NK, σ. 240) αντίστοιχα. Η χρήση του όρου «πράξεις» για να δηλωθεί η ενεργοποίηση αυτών των δυνάμεων πάσχει από το ίδιο πρόβλημα που επισημάναμε παραπάνω, το οποίο γίνεται ακόμα πιο εμφανές στην περίπτωση των παθητικών δυνάμεων. Μια ενδεχόμενη λύση εδώ θα ήταν να αποδώσουμε τις δυο εκφράσεις ως «άσκηση των εννοιακών ικανοτήτων» και «δραστηριοποίηση της αισθητηριακής φύσης» αντίστοιχα.

Μια άλλη συνέπεια της μη διάκρισης του «action» από το «act» φαίνεται να εμφανίζεται στον τρόπο που αποδίδονται οι όροι «practical» και «active». Σε ορισμένα σημεία της πέμπτης και έκτης διάλεξης το «active» αποδίδεται ως «ενεργητική-πρακτική» ή «πρακτική» (NK, σ. 225, 228, 273-4). Ωστόσο, εκείνο που καθορίζει αν μια δύναμη είναι ενεργητική δεν είναι κατ' ανάγκη ο πρακτικός χαρακτήρας της –καθότι μια ενεργητική δύναμη μπορεί να μην είναι πρακτική αλλά θεωρητική–, αλλά το γεγονός ότι δεν είναι παθητική. Γι' αυτό θεωρώ ότι θα ήταν προτιμότερο το «active» να αποδίδεται ως «ενεργητικό», ακόμα κι αν στο συγκεκριμένο πλαίσιο ταιριάζει να το αποδώσουμε και ως «πρακτικό».

Οι κριτικές επισημάνσεις που αναφέρθηκαν δεν μειώνουν το τελικό αποτέλεσμα, το οποίο είναι απόλυτα ικανοποιητικό και γι' αυτό αξίζει κάθε έπαινος στον Θάνο Σαμαρτζή για την ποιότητα της μετάφρασης αυτού του εξαιρετικά σημαντικού βιβλίου.¹⁶

¹⁴ J. McDowell, *Mind and World*, σ. 28.

¹⁵ Ο όρος αυτός αποτελεί απόδοση του «actualization». Στο γλωσσάρι, ο όρος «ενεργοποίηση» εμφανίζεται και ως απόδοση του «activation», ωστόσο, αυτός ο τελευταίος όρος δεν εμφανίζεται καθόλου στην αγγλική έκδοση.

¹⁶ Θα ήθελα να ευχαριστήσω τον Στέλιο Βιρβιδάκη και τη Λάρα Σκουρλά για τα σχόλιά τους στη βιβλιοκρισία.

Δημοσιεύθηκε: 2.3.2017

Τρόπος παραπομπής στη βιβλιοκρισία:

Παγωνδιώτης, Κώστας: (Βιβλιοκρισία του:) Τζων Μακντάουελ: *Ο Νους και ο Κόσμος* (εισαγωγή-μτφρ. Θάνος Σαμαρτζής, επίμετρο Αριστείδης Μπαλτάς· Αθήνα: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2013). *Κριτικά* 2017-01, <<http://www.philosophica.gr/critica/2017-01.html>>.